

KNIHY A DĚJINY

*Zvláštní číslo věnované PhDr. Anežce Baďurové
2012*

*Vydává Knihovna AV ČR, v. v. i.
Praha 2012*

Spravedlnost pro Severinovy bible¹

Petr Voit

V TÉTO STATI CHCEME UKÁZAT, ŽE I DOSUD OPOMÍJENÁ A ZDÁNlivě OKRAJOVÁ témata, jako je vzájemný poměr a význam dvou českých biblí tiskaře Pavla Severina z Kapí Hory († 1553/54),² mohou rozšířit nejen poznání domácí biblické knižní kultury 16. století, ale též celkový pohled na knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. První vydání bible pořídil Severin v Praze 5. května 1529 a druhé 28. března 1537.

Starší poznatky o Severinových biblích seriózně shrnul už Karel Rafael Ungar.³ Komplexní typologický rozbor přinesla Anna Císařová-Kolářová v druhém svazku Knihopisu.⁴ Edičnímu rámci věnovala rozsáhlou sondu Mirjam Bohatcová⁵ a o textové tradici a jazyku naposledy pojednal Vladimír Kyas.⁶ Ostatní autoři bez obdobného ponoru obě památky už jen popularizovali.⁷ Souborný průzkum typografických a výtvarných aspektů chybí však dodnes, takže význam zejména druhé Severinovy bible 1537 je pořád ještě nespravedlivě zastíněn mladšími Melantrichovými edicemi.

Severinovy bible přinášejí jazykově modernizované a s Vulgátou nově komparované znění *Bible benátské* z roku 1506. Tuto návaznost mohlo svým způsobem podporovat příbuzenství tiskaře s příležitostným nakladatelem tohoto zahraničního bohemika, Václavem Sovou z Liboslavi. Těsné hláskoslovné a tvaroslovné vazby vykazuje bible 1529 též s *Novým zákonem*, vyrobeným roku 1513 u Severinova předchůdce zvaného Tiskář Pražské bible. Grafický obrazec dvoustrany, totiž sloupcová sazba se záhlavími, margináliemi, anotacemi a podtrhávanými sumariemi, byl však

1) Stat' vznikla v rámci projektu „Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí 1488–1557“ (GA ČR, r. č. 405/09/1413).

2) Petr VOIT, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Díl II. Praha 2008, s. 909–915 (zde další literatura).

3) Karel Rafael UNGAR, *Allgemeine böhmische Bibliothek*. Prag 1786, s. 23–27.

4) [*Bible Severinova*, 1. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1529. (Knihopis, č. 1098) a [*Bible Severinova*, 2. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1537. (Knihopis, č. 1099).

5) Mirjam BOHATCOVÁ, *Vydavatelský rámeček českých předbělohorských biblí*, in: Strahovská knihovna, sborník Památníku národního písemnictví 5–6, 1970–1971, s. 255–277, zvl. 256 s upozorněním na chybějící studium typografické a výtvarné stránky našich biblí.

6) Vladimír KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha 1997, s. 140–142 a 162–164.

7) Antonín DOLENSKÝ, *Ilustrační výzdoba českých biblí ve století XV. a XVI.*, in: Dílo 12, 1915, s. 208–211 a téměř doslovný přetisk Antonín DOLENSKÝ, *Výzdoba českých biblí ve století XV. a XVI.*, in: Przewodnik bibliograficzny 49/6, 1926, s. 229–230; František HORÁK, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha 1948, s. 83; Jan MERELL, *Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti*. Praha 1956, s. 44–45 nebo Josef VAŠICA, *Eseje a studie ze starší české literatury* (ed. Libor PAVERA). Opava 2001, s. 125–147.

odvozen podle Štyrsova mladoboleslavského *Nového zákona* z roku 1525. S ním bibli z roku 1529 spojuje i doslovně převzatá pasáž o grafickém uspořádání novozákonních marginálií, která je nadepsána „*Známo bud', že v Zákoně tomto některá znamení lidem neobyčejná jsú*“.⁸ Vedle toho mají oba tisky ještě jednu společnou zvláštnost. Také Severin dle osvědčené praxe prvotiskařů poněkud anachronicky, leč asi předvídavě a po Štyrsově vzoru pamatoval na zákazníky bibliofilního typu a část nákladu vyrobil bez iniciálového doprovodu, aby volná pole mohla být později doplněna profesionálním briefmalerem.⁹ Tyto nápadné souvislosti, letmo naznačené již Ungarem,¹⁰ nás vybízejí k hypotéze, že Jiřík Štyrsa, jehož aktivity mezi lety 1527–1530 nejsou doloženy, se mohl výroby bible 1529 účastnit osobně. Druhé vydání bible 1537 převzalo redakci předchozí edice, ale prošlo novou textovou revizí pod částečným vlivem náměšťské mluvnice z roku 1533. Návodná pasáž ze Štyrsova *Nového zákona* už opakována nebyla, zato však předmluva se v některých exemplářích sázela znovu, a to odchylně.¹¹ Na druhém vydání jsou s nepatrnými hláskoslovnými odchylkami postaveny Milchtalerova *Norimberská bible* 1540 i Güntherův *Starý zákon* z Norimberku 1541.¹²

Obě Severinovy bible mají foliový formát s dvousloupcovým tiskem, a reprezentují tak jeden z výrobních postupů, který se i přes dobrý základ v prvotiskové éře u nás až do poloviny 16. století příliš nevžil. Tento způsob vyřazení sazby, charakteristický jen pro některé žánry a zejména pak pro tisk rozsáhlých rukopisů, užívala sotva polovina Severinových současníků, a to krajně sporadicky (Mikuláš Konáč, Pavel Olivetský, Jan Šmerhovský, Tiskař Pražské bible). Samotný Severin foliový formát užil před biblí jen v roce 1522, až když měl za sebou nejméně deset kvartových vydání.

Titulní strany obou Severinových vydání jsou stejné. Přichází tu znak Starého Města pražského převýšený helmou a mitrou, drženou dvěma českými lvy, a obklopený drapérií, přidržovanou dvěma anděly. Jedná se o umělecky pokročilejší verzi námětu, který byl užit už na vstupním listu *Bible benátské*. Málo novátorské setrvání na již známém obraze snad mohl opět prosadit Severinův tchán Václav Sova. Linie staroměstského znaku jsou u *Bible benátské* ostré, tvrdě lomené a v kompoziční symetrii goticky ještě strnulé, přitom však výrazově střídme, jak vidíme na protáhlých tru-

8) [*Bible Severinova*, 1. vyd.], op. cit. v pozn. č. 4, fol. AA^{3r}.

9) Exemplář z fondu Národní knihovny v Praze (sign. 54 A 13) bez natištěných iniciál s ručně červeně domalovanými lombardami.

10) K. R. UNGAR, *Allgemeine böhmische Bibliothek*, viz op. cit. v pozn. 3, s. 81 v poznámce pod čarou.

11) Lobkovická knihovna v Roudnici/L., sign. IV Bc 10, fol. a^{1a} „*Pavel Severin z Kapí Hory všem, kdož čísti budou, pozdravení vzkazuje. Předmluva. Kníha tato obojího Zákona Božího, ...*“ namísto rozšířenějšího znění „*Předmluva. Kníha tato obojího Zákona Božího, ...*“

12) V. KYAS, *Česká bible ...*, op. cit. v pozn. 6, s. 164–165.

pech andělů.¹³ Severinovo podání naopak dynamizuje propracovaná šrafura mračen, obklopujících rozmáchlá gesta andělů, a bohatá drapérie, oble splývající okolo znaku. Dobu porizení Severinova štočku zachycuje letopočet „1527“ nenápadně vřezaný do prostřední věže staroměstského znaku. Textové štítky jsou v obou verzích, benátské i Severinově, konstruovány jako segment zvlněné nápisové pásky. Liechtenstein tu ovšem reprodukuje text xylografovanou bastardou, zatímco Severin vysadil případnější nápisovou texturu, u druhého vydání 1537 dokonce barvenou červeně.

Bible benátská podtrhuje strnulost gotizujícího titulního znaku rámovými lištami se schematizovanými kalichovitými květy florentského typu. Obě Severinovy bible zvýrazňují odlišné stylové pojetí pravoúhlými bordurami, vzniklými na principu dřevořezu bílé linie. Bordury pod vlivem augsburské knižní renesance zpracovávají figurálně akcentovaný námět začleněný do proplétané vínové ratolesti, v níž jsou zakomponováni puttové a andělci. Někteří hrají na hudební nástroje (tympán, šest pozounů, dechové a bicí nástroje) a jiní nesou nástroje Kristova umučení (žebřík, důtky, kladivo a hřeby, trnová koruna). Dole pak táhnou vůz s Kristem jako králem a v průvodu přinášejí biblické symboly (Evangelium, Beránka, klec s Noemovou holubicí a kříž).¹⁴ Severinův titulní štoček se znakem Prahy i figurální bordura byly beze změn, a tedy i s miniaturizovaným letopočtem „1527“, přetištěny roku 1530 pražským tiskařem Geršomem Kohenem do hebrejského *Pentateuchu*¹⁵ a pak teprve do druhého vydání české bible 1537. Aby však o novosti Severinovy edice nevznikly pochyby, namísto latinského privilegia byl na spodním okraji zpola slovně a zpola římskými číslicemi uveden rok 1537.

Bible 1529 byla sázena třemi druhy písma, totiž švabachem, texturou a antikvou.¹⁶ Kromě starší bastardy, kterou dílna před sedmi lety definitivně opustila, a rotundy, která sloužila jen krátce během let 1521–1522, byl tak zapojen veškerý písmový repertoár dílny. Pro sazbu textu se sáhlo po největším švabachu č. 1. U nadpisů, marginálií, sumarií a výjimečně i v textu posloužil středně rozměrný švabach č. 2. Poněvadž Severi-

13) Eliška ADLEROVÁ, *Z dějin titulního listu*, in: Ročenka československých knihtiskařů 18, 1935, s. 13–39, zvl. 26 poukazuje na podobnost andělů s florentskými malbami Alessia Baldovinettiho (Zvěstování Panně Marii) a Sandra Botticelliho (Zrození Venuše).

14) *Machzor* (Praha, Geršom ben Šelomo Kohen 1529) má titulní borduru druhého dílu stejného původu i příbuzné náplně. Severinský ateliér pro tuto příležitost putty zasadil mezi stromovou větev a zbavil je všech křesťanských symbolů. Bordura se pak patrně působením Chajima ben Davida Šachora (řečeného Schwarz) dostala až do Lublinu, kde v 70. letech 16. století přišla na titulní stranu *Ša'are dura*. Blíže viz Brad Sabin HILL, *Hebraica (saec. X ad saec. XVI). Manuscripts and Early Printed Books from the Library of the Valmadonna Trust. An Exhibition at the Pierpont Morgan Library*. New York – London 1989, č. 44.

15) Charles WENGROV, *Haggadah and Woodcut an introduction to the Passover Haggadah completed by Gershom Cohen in Prague*. New York 1967, s. 112 a obr. 21ab a 22. Zdaleka však nejde o jedinou výpůjčku či ojedinělý doklad spolupráce mezi Geršomem Kohenem, Pavlem Severinem a takřčeným Severinským ateliérem.

16) Petr VOIT, *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století*, in: Bibliotheca Strahoviensis 10, 2011, s. 105–202.

nův signet otištěný pod explicitem zabral hodně místa, poslední řádek byl kvůli kompresi vysázen nejmenším švabachem č. 3A. Textura plnila vyznačovací funkce. Tři řádky v nápisovém štítku na titulní straně vznikly texturou č. 1, nadpisy a živá záhlaví texturou č. 4 a latinské privilegium ve spodní části titulní strany texturou č. 7. Malá antikva č. 8A, nesporné dědictví po Tiskaři Pražské bible, pozůstávala pouze z liter C I L V X, sloužících pro římská čísla kapitol a žalmů.

Bible 1537 písmový rozvrh i grafické řešení stránkové sazby převzala s několika kvalitativními změnami. Švabachem č. 3A byly na okrajích listů nově sázeny věcné vysvětlivky, avšak jen v Genesis, kde se sazeči mimořádnou pracností patrně unavili a tento typ marginálií opustili. Oproti předešlému vydání 1529 tu není již textura č. 7. Naopak kvůli důraznější vizualizaci jsou Severinem vůbec poprvé uvedeny antikvy č. 2A (římská čísla I V X pro část letopočtu v titulním impresu a explicitu) a č. 9A (litery I X pro římská čísla v margináliích).

Péče o lepší optické vnímání se projevila také rozhojněním rubrikového aparátu. Oproti dvěma různým rubrikám ve tvaru obráceného „P“, sporadicky provázejícím v bibli 1529 textový švabach č. 1, a třetí rubrice, uvozující sumarie ze švabachu č. 2, přibyla roku 1537 v největším švabachu ještě rubrika ve tvaru obráceného „D“. Důvodem tohoto nárůstu bylo rozřazení původně hladkého textu biblických kapitol do odstavců, předznamenanych dle konvence optickým signálem. Záhlaví, sázená texturou č. 4, v druhém vydání nově doprovodila plná kapkovitá rubrika. K vizualizaci textu přispělo též podtrhávání. Tento typografický postup u nás poprvé praktikoval Jiřík Štyrsa v letech 1522–1525 a Severin ho jakožto první následník roku 1529 převzal právě do sumarií bible. Podtrhávání podržela na stejných místech též bible 1537. S podtrháváním se setkáváme také na mnoha dalších Severinových výrobcích a teprve po severinské premiéře i v jiných tiskárnách (Jan Pekk od června 1529, Alexandr Oujezdecký od 1539, Bartoloměj Netolický a Jan Severin ml. od 1542, Jan Kosořský od 1547).

Rubriky a podtrhávání měly funkčně zdatného soupoutníka v podobě iniciál. Severin do prvního vydání bible použil osm druhů, a všechny opět poprvé. Nejčastěji se vyskytuje konturová akantová iniciála na šrafovaném pozadí v rámečku cca 15×15 mm. Pokud můžeme z okrajů štočků zjistit, šlo už o použitou a opotřebovanou sadu a jak lze z dalších výskytů během let 1530, 1535 a 1537 usuzovat, nikoliv kompletní (chybí E F H I/J O V). Některá písmena však byla řezána v graficky odlišných variantách (čtyřikrát Y, třikrát A K P W, dvakrát C S Z). Další užité konturové akantové iniciály jsou už rozměrnější, poněvadž dekorovaly počátky biblických knih. Z nich se snad největší oblibě těšila písmena na šrafovaném pozadí v rámečku 30×30 mm, použitá Severinem až do roku 1541 ještě sedmkrát. Mezi akantovými rozvilinami zde přichází opět putto jako pištec (N), čtoucí (U) nebo držící dmychadlo na oheň (Z). Nepřehlédneme i téma mezi severinskými iniciálami frekventované častěji, totiž portrét holohlavého muže s vousy (pravděpodobně apoštol Pavel). Není pochyb o tom, že všech sedm rozměrnějších druhů vzniklo v severinském ateliéru dle předloh z německé bible 1534, o níž bude ještě řeč. Ani tyto abecedy nebyly však

kompletní a stejná písmena z bible se tu a tam objevují i v mladších Severinových tiscích.

V distribuci iniciál bible 1537 nastal oproti roku 1529 posun ke zkvalitnění. Vybráno bylo jedenáct druhů. Starší a opotřebované akantové iniciály na šrafovaném pozadí cca 15×15 mm však v plném rozsahu místo už nenašly. Nahradila je efektnější ornamentální písmena s květinou ve volném prostoru 16×16 mm, která měla stylově blízko k dekoru Jiříka Štyrsky. Severin je poprvé zveřejnil v lednu 1536,¹⁷ a můžeme se tudíž domnívat, že byla porížena účelově pro bibli 1537. Také tato sada, později často frekventující až do roku 1541, trpěla neúplností (chybí E F I/J) a některé štočky měla variantní (třikrát A T, dvakrát B M O S). Na počátcích biblických knih vesměs zůstaly jako v prvním vydání větší, třicetimilimetrové akantové iniciály s figurálními prvky. Většina iniciál obou biblí přešla na Jana Kosoršského. Nej kvalitnější kusy z jím zachráněné kolekce (včetně několika verzí polopostavy Jana Husa) nejsou však zařazeny ani do druhého vydání bible, neboť severinská dílna je opatřila až během let 1539 a 1541.¹⁸

Jisté novum v české typografii představují stránkové rámy. Tento prostředek znal sice už v letech 1520 a 1521 Pavel Olivetský, ale užíval ho střídme jen k uměleckému a optickému zvýraznění začátků předmluv.¹⁹ Severin koncem 20. let už nesdílel pozdně gotické pojetí svého staršího kolegy. Rámy pojal motivisticky svěžeji a přisoudil jim obecnou kompoziční funkci. S podporou konkrétní vstupní ilustrace tak u počátků biblických knih vznikl stereotypně se opakující typografický signál, který rytmizoval rozsáhlý text a usnadňoval čtenářovu orientaci. Pro první vydání bylo poríženo celkem 21 kusů. Každý rám se přitom variabilně skládal ze dvou lišt, horní většinou užší a spodní zase širší. Aby byly obsazeny všechny incipitové stránky biblických knih, lišty se vcelku vyrovnaně v průměru sedmkrát opakovaly (některé ovšem až desetkrát). V prvním vydání bible byly po stranách spojeny jednoduchými linkami a ve druhém vydání ozdobným perlovcem. Společným rysem všech lišt je vlysové pojetí, při němž se námět víceméně zrcadlově odvíjel od středového statického motivu v podobě hlavice, nebo paty sloupu. Převažujícím námětem se tu opět poprvé stali severinští puttové zachycení v různých akcích – laškující, bojující

17) Georg SCHMALTZING, *Žaltář v způsob modliteb složený*. [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory] 1536 (Knihopis, č. 17554 anonymně jako nezjištěný výtisk), unikát viz Praha: KNM, sign. 34 F 33.

18) Anton CORVINUS, *Vejkłady na Čtení nedělní*. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1539 (Knihopis, č. 1626) a *Písně chval božských*. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541 (Knihopis, č. 12856).

19) LUKÁŠ PRAŽSKÝ, *Výklad na modlitbu Páně*. [Litomyšl], Pavel Olivetský po 19. 2. 1520 (Knihopis, č. 5057), fol. A^{2r} (révové ratolesti s hrozny rostoucí ze středového květináče a zakončené vlevo a vpravo nahoře troubícími muži, prostřední část s xylografickým nápisem „Przedmłowa“); přetištěno roku 1536 Alexandrem Oujezdeckým (Knihopis, č. 1599). LUKÁŠ PRAŽSKÝ, [Spis dosti činící otázce protivníkův Jednoty bratrské. Litomyšl], Pavel Olivetský 1521. (Knihopis, č. 5038), fol. A^{1r} (balustra zakončená vlevo a vpravo nahoře ženou a mužem se svící, prostřední část s xylografickým nápisem „Przedmłowa“, dole mezi patami sloupu kněz kázající zástupům, jejichž první řada klečí). Oba uvedené stránkové rámy vznikly dřevořezem bílé linie.

cí, muzicírující, zpívající, koupající se nebo přetahující se o provaz. Přirozeně nechybějí ani fantasknější náměty – putto na rohatém zvířeti bojuje s čertem na jednorožci (9×), draci po stranách sloupu s třemi dětskými hlavičkami (8×), opice a vepř ležící po stranách štítu (7×), fantaskní zvířata s vyplazenými jazyky (4×) atd.

Severin takto vybavenými lištami vnesl roku 1529 nejen do bible, ale i do celého českého knihtiskařství nezanedbatelný laicizační prvek. Sám mu jistě přikládal velkou váhu, neboť se k němu vrátil při přípravě druhého vydání bible 1537 a dokonce ještě v práci poslední, Rohově kancionálu z roku 1541.²⁰ Laškovné lišty prvního vydání bible však zřejmě narazily na kritiku konzervativněji zaměřené části čtenářské obce a Severin v druhém vydání musel některé, pro bibli zvláště rušivé oželeť. Namísto původních jednadvaceti jich tedy zůstalo jen jedenáct, neboť většina burleskních a drolických zmizela – putto s lebkou, putto na rohatém zvířeti bojující s čertem na jednorožci, ležící opice a vepř, draci, rozkřídlené sovy, fantaskní zvířata s vyplazenými jazyky nebo puttové přetahující se o provaz. Nejčastěji se tak opakuje námětově neutrální lišta s arabeskovou balustrádou (46×), enkarpami bez andílků (35×), andílky ležícími na enkarpách (33×), se zpívajícími putty (23×) atd. Kam lišty odložené po prvním vydání zmizely, nevíme. V dílně Jana Kosořského přežily jen dvě z druhého vydání bible.²¹

Ilustrační aparát první bible z roku 1529 svědčí, že Severin edici připravoval dva roky. O letopočtu „1527“ vřezaném do titulního znaku Starého Města pražského jsme se již zmínili. Stejný rok „MDXXVII“ nese vstupní, robustně řezaná celostranná figurálně – architektonická bordura s výjevem Vyhnání z ráje. Je signovaná kaligrafickým monogramem ME. Pro tohoto jinak neznámého monogramistu, poučeného Dürerem, je charakteristická tvrdá linie a bohatá šrafura.²² Bordura, doplněná středovými štočky Erharda Schöna,²³ se na stejných místech obou biblí opakuje (u incipitu Jeronýmovy předmluvy je doprostřed strany vsazena dvojice por-

20) *Písně chval božských*. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541. (Knihopis, č. 12856). Na stránkových bordurách se zde mnohem zřetelněji nežli v biblích 1529 a 1537 kombinují vážná novozákonní témata s profánními, např. fol. D^{3r} (pletenec plný konturový, dole uprostřed beránek s korouhví), fol. H^{2r} (akantová rozvilina nahoře, po stranách hladké sloupy, dole dva andílci jako štítonoši a Duch svatý), fol. J^{1r} (akantová rozvilina nahoře, po stranách rozvilinové sloupky, dole dva gryfoni jako štítonoši), fol. Q^{3r} (akantová rozvilina nahoře, po stranách sloupkové balustry, dole Kristovo Nanebevstoupení), fol. AA^{1r} (enkarpa nahoře, po stranách úzká bílá voluta, dole stylizovaná fontána a dva lvi), fol. FF^{2v} (enkarpa nahoře, po stranách částečně volutové sloupy, dole andílčí hlavička mezi býkem a jelenem) atd.

21) Sebastian MÜNSTER: *Kozmografia česká*. Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554. (Knihopis, č. 5969), fol. 2^r (sova rozkřídlená uprostřed, po stranách akantové girlandy a andílci hrající na varhany a tahající měchy u varhan).

22) NAGLER neuvádí.

23) Heinrich RÖTTINGER, *Erhard Schön und Niklas Stör*. Strasbourg 1925, s. 90, č. 75/1–2.

trétů sv. Ambrože a sv. Pavla²⁴ a při začátku Genesis přichází vyobrazení, jak Bůh tvoří ryby, ptactvo a zvěř). Další příležitost v mladších českých tiscích tato bordura, pokud víme, nedostala. Lépe je na tom celostranný Kmen Jesse, zařazený v obou biblích před Nový zákon. Jak prozrazuje monogram a letopočet, tuto kvalitní figurální kompozici s jemně šrafovaným pozadím vytvořil roku 1528 zřejmě přímo na objednávku Erhard Schön.²⁵ Když roku 1549 Bartoloměj Netolický s Jiřím Melantrichem připravovali nové vydání bible, nechali kopistou GS pořídit přesnou nápodobu tohoto Kristova rodokmenu.²⁶ Nápodoba pak byla přebírána do vydání Netolického i dalších melantrišských biblí a nakonec skončila v poslední předbělohorské bibli Samuela Adama z Veleslavína 1613. Nová kopie Schönova originálu doplnila polské bible z Krakova z let 1561, 1575 a 1577.

Zobrazovací princip obligatorního Stvoření světa se v obou Severinových biblích naopak liší. V prvním vydání je námět členěn podle dnů do šesti arabsky číslovaných medailonů, jak vidíme kupříkladu už na latinské bibli tiskaře Simona Bevilaqui z roku 1498 (GW 4280). Tento Severinův štoček se po roce 1529 už neuplatnil a jeho místo v dalších českých biblích zaujaly kopie lišící se čísly na nápisových páskách: vydání z roku 1560 bez očíslovaných dnů²⁷ – vydání z let 1570, 1577 a 1613 dny očíslovány římsky (čtvrtek IIII) a vydání z roku 1715 dny očíslovány římsky (čtvrtek IV). Druhé vydání Severinovy bible uplatňuje zobrazovací princip *Kolínské bible* cca 1478, v níž je akt stvoření pojat do jediného centrálního medailonu, který částečně překrývá nahoře žehnajícího Boha Otce (GW 4307–4308). Tento štoček přešel po roce 1537 beze změn do melantrišských biblí 1549 a 1557 a pak byl postoupen, jak se ještě zmíníme, do Krakova.

Vlastní textové ilustrace Severinovy bible 1529 jsou malé a pokrývají šířku jednoho sloupce. Z hlediska původu rozlišujeme tři řady. První řadu ilustrací vytvořili během 1527–1528 dva umělci. Menší část je anonymní a větší část připisujeme monogramistovi EWA,²⁸ který vyšel zajisté z norimberské školy Erharda Schöna a pro Severina pracoval až do roku 1542.²⁹ V starozákonní části, datované na sedmi štočcích letopočtem 1527,

24) Tak určuje Röttinger, zatímco Knihopis, č. 1098 vykládá jako sv. Jeroným a kněz Paulin. V exempláři Strahovské knihovny, sign. BB IV 2 soudobou rukou vepsány u sedících postav iniciály A[mbrož] a P[avel].

25) H. RÖTTINGER, Erhard Schön ..., op. cit. v pozn. č. 23, s. 75–76, č. 53.

26) NAGLER, III. 350 mylně připisuje Severinskému ateliéru, resp. „Hansu Severinovi“, který však zemřel už 1545. S ohledem na skutečnost, že početný repertoár ilustračních štočků Melantrichových biblí byl v kopiích 1561 otištěn do první polskojazyčné bible, mohlo snad jít o juveniliu Jerzyho (Georga) Scharffenberga, příslušníka rozvětvené rodiny krakovských tiskařů.

27) Tato verze přešla k Melantrichovi z tiskárny Jana Kosořského, který původní severinský štoček upravil pro Münsterovu *Kozmografii* z roku 1554, fol. 1^v (Knihopis, č. 5969).

28) NAGLER, II. 1816. Značka se nachází v bibli 1529 na fol. ff^{6r}.

29) Petr VOIT, *Česká a německá reformace v ilustraci české knihy první poloviny 16. století* (v tisku) a Petr VOIT, *Hájkova Kronika česká jako dílo českého knihtisku* (v tisku).

se objevuje ještě jeden grafický monogram (kolečko s křížkem mezi dvěma zrcadlově obrácenými písmeny C), který považujeme za značku řezáče.³⁰ Tato řada pozůstává z 34 štočků ve Starém zákoně (otištěných 38×) a z 22 štočků Apokalypsy, označené na posledním obraze nebeského Jeruzaléma letopočtem 1528. Pro řadu Mistra EWA jsou charakteristické bohaté dějové figurální kompozice s rozvinutou šrafurou. Do některých pronikly nad rámec biblického textu světské motivy. Například nahého sedícího Joba těší tři přátelé, jimž nikoli bible (Job 2, 11–12), ale monogramista na fol. gg^{3v} dal podobu dvou hudebníků a komedianta. Figurální scény jsou však ještě poněkud toporné. Jak vidíme na Gioviově *Kníze*,³¹ týž monogramista o něco později a na větší ploše zvládal dynamické momenty už bezpečně, takže zmíněnou strnulost protagonistů i zástupových scén Starého zákona je nutno přičíst na vrub malému formátu vyobrazení cca 63×78 mm. Tento dojem mizí u výškově koncipovaných a minuciózně propracovaných obrazů Apokalypsy cca 114×78 mm, na nichž výtvarné pojetí Antikrista není ještě zjevně protipapežské. Cyklu apokalyptických výjevů od Mistra EWA po otištění v bibli 1529 už další příležitost na rozdíl od starozákonních scén dána nebyla. Štočky ovšem zůstaly v Praze a některé přešly snad prostřednictvím Jana Severina ml. do tiskárny Ondřeje Kubeše,³² kde v kontextu Lutherova protitureckého apelu byla jejich symbolika rozšířena o paralelu mezi Antikristem a Turkem.

Jiný Anonym, odlišující se od svých dvou výše zmíněných kolegů patetickými gesty postav a zvláštním, jakoby stařeckým zachycením jejich obličejové fyziognomie, je původcem druhé řady ilustrací bible 1529. Tato řada pozůstává z pěti štočků cca 63×78 mm otištěných šestkrát u Malých proroků. Jednotliví protagonisté stojící v realisticky zachycené krajině či městské architektuře jsou identifikováni nenápadnými jmény na kamelech či stupních. Shodný perokresebný styl obličejů vykazuje cyklus apoštolů cca 101×77 mm, tvořený osmi štočky ve 14 otiscích. Autorství třetí řady ilustrací k bibli 1529 připisujeme Schönově škole. Tvoří ji devět štočků cca 63×78 mm zobrazujících převážně ostatní Malé proroky. Ve zkratkovitě naznačeném interiéru většinou sedící postavu identifikuje dle biblické zobrazovací tradice nápadná nápisová páska.

Ilustrační aparát Severinovy bible 1537 přináší na rozdíl od prvního vydání opětovný pokrok. Cyklus Mistra EWA už není obnoven v plném rozsahu, neboť pořadatelé tohoto vydání si zřejmě uvědomili jeho výrazovou zastaralost. Revitalizovány byly pouze jednotliviny, a to na místech, která nově získanými štočky nebyla obsazena (Starý zákon od 2Par, zejména Esdr až Eccl). Proto tato starší řada pozůstává pouze z 18 štočků reprodukováných na jednadvaceti místech (dva štočky se opakují třikrát). Hned na první ilustraci s žehnajícím Mojžíšem z pochopitelných důvodů zmizel letopočet „MDXXVII“, ale na dalších pěti zůstal. Stejně jako nepa-

30) NAGLER, II. 1816 čte jako CC. Značka se nachází v bibli 1529 na fol. bb^{3r} a ff^{6r}.

31) Paolo GIOVIO, *Kníha o věcech a zpuosobích národu tureckého*. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1540. (Knihopis, č. 3631).

32) Martin LUTHER, *Kázání vojenské*. [Praha, Ondřej Kubeš ze Žípů] 1544. (Knihopis, č. 5111), fol. A^{1r}, A^{1v} a A^{4v}.

trné pozůstatky lištového aparátu, tak i několik ilustrací Mistra EWA přešlo na Jana Kosořského.³³ Původní vazbu na biblický text Kosořský v novém kontextu ovšem zcela setřel. Přímou učebnicově tento posun dokládá obrázek komedianta a dvou muzikantů, utěšujících sedícího Joba – z biblického trpitele se roku 1547 stal anonymní posluchač a téma těšitelů, v bibli ještě podružné, Kosořskému bez skrupulí dovolilo výjev připojit ke Konáčově pasáži o hudebním umění (fol. K^{5v}).

Druhou, původem mladší řadu ilustrací bible 1537 tvoří rozměrnější štočky cca 108×145 mm, otiskované přes dva textové sloupce a na okrajích zrcadla zarovnávané zleva a zprava staršími akantovými lištami. Celkem jde o 118 štočků (85 ve Starém a 33 v Novém zákoně včetně 26 obrazů Apokalypsy) otištěných na 125 místech (sedm štočků se opakuje nejčastěji v evangeliích). Šest štočků je opatřeno letopočty 1532, 1533 či 1534. Pět ilustrací nese monogram M nebo častěji MS³⁴ a jeden má značku S a spojitě PS s letopočtem 1534.³⁵ Severin si tohoto souboru dozajista vážil a neopomenul o něm učinit alespoň obecnou zmínku v předmluvě, neboť zvěst, že na ideovém programu cyklu měl podíl také Martin Luther, jistě došla i jeho sluchu.³⁶

Mistr MS patřil k ateliéru Lucase Cranacha st.³⁷ Na svou dobu byl stejně jako jeho soupeř zvaný Mistr Petrarky (Burgkmaier? Weiditz? Brosamer?) schopným tlumočnickem každodenních rozmanitostí života vyšší i nižší společnosti. Biblické reálie dle postupu osvědčeného Dürerovou Apokalypsou transformoval do vnímatelovy přítomnosti. Stačí si jen povšimnout, že Fébé, přebírající od apoštola Pavla listy Římanům, je oblečena jako německá venkovanka (fol. T^{2v}, X^{3v}), anebo že Gogem a Magogem zničený Jeruzalém zde vlastně personifikuje Vídeň napadenou roku 1529

33) AMMONIUS ALEXANDRINUS, *Život Pána našeho Jezukrista*. [Praha], Jan Kosořský z Kosoře 1547 (Knihopis, č. 206), fol. B^{2v}; Mikuláš KONÁČ z HODÍŠKOVA, *Kníha o hořekování*. Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1547 (Knihopis, č. 4275), fol. D^{3v} a T^{3r}, D^{5r}, G^{1r} a J^{6v}, K^{5v} a Sebastian MÜNSTER, *Kozmografia česká*. Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554 (Knihopis, č. 5969), fol. 1^r, 7^r, 35^v, 129^r, 600^r.

34) NAGLER, IV. 1473, 2131 a 2151 značku připisuje Melchioru Schwarzenbergovi. Heinrich RÖTTINGER, *Beiträge zur Geschichte des sächsischen Holzschnittes*. Strassburg 1921, s. 67 značku připisuje Moritzi Schreiberovi. U nás Ivan HONL, *Mapa světa v pražských biblích ze XVI. století*, in: Ročenka československých knihtiskářů 19, 1936, s. 75–80, zvl. 75 cyklus připisuje Hansi Brosamerovi s odvoláním na populární stať Qvida Mansveta Klementa v Květech 1892.

35) NAGLER, V. 306 značku připisuje Peteru Salzburgerovi (viz též V. 230–233). H. RÖTTINGER, *Beiträge zur Geschichte ...*, op. cit. v pozn. č. 34, s. 66–67 ponechává jako anonym. Jen na okraj připomínáme, že značku PS z bible 1537 nelze však ztotožňovat s podobnou značkou PS na některých ilustracích Václav HÁJEK z LIBOČAN, *Kronika česká*. Praha, Jan Severin – Ondřej Kubeš ze Žípů 1541 (Knihopis, č. 2867).

36) Philipp SCHMIDT, *Die Illustration der Lutherbibel 1522–1700*. Basel 1977, s. 179.

37) Ph. SCHMIDT, *Die Illustration der Lutherbibel ...*, op. cit. v pozn. č. 36, s. 179; Joachim-Felix LEONHARD, *Biblia: Deutsche Bibeln vor und nach Martin Luther. Ausstellung der Universitätsbibliothek Heidelberg vom 15. Dezember 1982 bis 26. Februar 1983*. Heidelberg 1982, s. 196 a Horst KUNZE, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 16. und 17. Jahrhundert. Textband*. Frankfurt/M.–Leipzig 1993, s. 601–603.

Turky (fol. DD^{2r}). Úvodní obraz Nového zákona, totiž svatý Matouš sedící s andělem, mohl být alespoň poučeným publikem vnímán jako Lutherův portrét (fol. M^{7r}). Součástí cyklu u Danielova proroctví je i mapa světa pojatá jako „*mundus tripartitus*“ (v předchozích českých vydáních zařazena ještě nebyla). Některé obrazy, zejména v Genesis, mají několik dějových plánů, pokrývajících zvěst celé biblické kapitoly. Tento výtvarný paralelismus, podporován Lutherovou ideou „*Concordia Veteris et Novi Testamenti*“, se objevil nejvýrazněji u Malých proroků. Zde všude je dle Lutherových přímých nápopovědí stereotyp starozákonního motivu, totiž rozmluvy proroka s posluchači, nenápadně v zadním plánu rozrušen a jako výtvarná paralela tu přichází novozákonní událost naznačená příslušným proroctvím – Ozeáš prorokuje Kristovo ukřižování a vzkříšení (fol. F^{5r}), Joel poukazuje na Seslání Ducha svatého (fol. G^{1r}), Micheáš na betlémskou hvězdu, Kristovo narození a pastýře (fol. G^{6v}), Zachariáš na Kristův vjezd do Jeruzaléma (fol. H^{5v}) atd. Vůbec v celém cyklu Mistra MS se oproti jednoduššímu pojetí předchozího monogramisty EWA zdařile spojují dvě funkce biblického obrazu, ideová a estetická. Tvůrce pracuje s členitým interiérem nebo s hlubokou perspektivou krajinné či městské scenerie zabydlené několika hlavními postavami a asistujícím zástupem. Kresebná vyspělost a dynamičnost otevírá pole pro pozdně renesanční biblickou tradici nastolenou roku 1570 v Melantrichově bibli dvorskými umělci Florianem Abelem a Francescem Tertiem.

Cyklus Mistra MS patří k tomu nejlepšímu, co evropský reformační knihtisk zrodil. Vznikl pro první úplnou německou bibli v překladu Martina Luthera, kterou ve Wittenberku vytiskl 1534 Hans Lufft.³⁸ Severin projevil vytríbený zájem o ilustrace. Jiné další podobnosti s Lufftovou německou předlohou neobjevíme, ba v pomocném čtenářském aparátu ji Severinova bible dokonce převyšuje. Starší badatelé měli pod vlivem Heinricha Röttingera zato, že si Severin tento cyklus vypůjčil, v březnu 1537 ho vrátil zpět a že tuto praxi podrželi i tiskaři budoucích českých biblí z let 1549, 1556 a 1560.³⁹ Při rychlosti, s níž Lufft během let 1534–1548 pořídil jednáct reedic, to není myslitelné.

Severin měl k dispozici kopie, o nichž je třeba rozhodnout, zda vznikly ve Wittenberku, anebo v pražském Severinském ateliéru, napojeném na tiskárnu Pavla Severina i jeho příbuzného Jana Severina. Druhou alternativu lze zdánlivě podpořit krátkou odbočkou k Severinovu signetu z prvního vydání české bible 1529. Signet je s výjimkou majitelova erbu a vřezaného textu kopií značky, kterou během 1518–1522 užíval německý tiskář

38) VD16 B 2694.

39) H. RÖTTINGER, *Beiträge zur Geschichte ...*, op. cit. v pozn. č. 34, s. 69–71. Odtud tuto teorii přebírají kupříkladu Antonín DOLENSKÝ, *Výzdoba českých biblí ve století 15. a 16.*, in: *Przewodnik bibliograficzny* 49, 1926, s. 229–231 a František RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu. Jeho život, dílo a poměry knihtisku v XVI. století*. Praha 1930, s. 51, kde názor na migraci štočků uzavřen kuriózní domněnkou, že „v celé historii bude mít patrně prsty hbitá agentura, která si je rozmnožovala a půjčovala několika místům najednou“.

Thomas Anshelm.⁴⁰ Výtvarná dominanta, totiž dva flankující géniové nadnášející zvlněnou nápisovou pásku, je zkopírována zcela identicky (máme tak před sebou jiný typ osvojení značky, nežli si formou nápodoby Badeho a Frobenova signetu zvolili Oldřich Velenský a Jiří Melantrich). Míra řezácké identity mezi Anshelmovým originálem a kopií pro Severina dává tušit, že Severinský ateliér byl schopen cizí štočky reprodukovat na vysoké úrovni. Wittenberský cyklus však svou rozsáhlostí a závazností musel jistě představovat zátěž, s níž se ateliéroví grafici nevyrovnali a ani později se s ní u světsky „volných“ ilustračních cyklů nesetkali (1538–1539 Tovačovského *Hádání Pravdy a Lži* a 1539–1541 Hájkova *Kronika česká*). Nelze však přehlédnout, že některé jednotliviny biblického cyklu Mistra MS posloužily Severinskému ateliéru jako inspirační zdroj (formování lesnaté krajiny, hor, šrafování nebe, modelace obličejů, kompozice figurálních scén).⁴¹

Pro první alternativu, která za místo původu kopií pokládá Wittenberk, mluví naopak přesvědčivě skutečnost, že počet Severinem vlastněných kopií s originálním wittenberským cyklem nesouhlasil. Pět ilustrací Severin otiskl totiž dříve nežli Lufftovo *editio princeps*,⁴² a těžko zde proto vysvětlíme, že ze štoček zveřejněných ve Wittenberku dodatečně až roku 1537 nebo 1546 vznikly pražské kopie již před březnem 1537. Nejméně devět ilustrací oproti Lufftovu vydání z roku 1534 naopak chybí. U nás poprvé přicházejí až v bibli vydané roku 1549 Bartolomějem Netolickým a Jiřím Melantrichem.⁴³ Pokud by byl cyklus kopírován v Praze dle fixního pořadí tištěné předlohy, k těmto mezerám, nemajícím oporu ani v ideovém pojetí obrazů, by jistě nedošlo.

40) Josef VOLF, *Pavel Severín z Kapí Hory a jeho knihtiskařská značka*, in: Knihomol 7, 1927, s. 34–38 zde poprvé publikována spojitost Severinova signetu s Anshelmovým, za jehož tvůrce bez důkazů prohlášen Hans Baldung Grien. M. Consuelo OLDENBOURG, *Die Buchholzschnitte des Hans Baldung Grien. Ein bibliographisches Verzeichnis ihrer Verwendungen*. Baden-Baden 1962 (repr. 1985), s. 111 a 155 uvádí Baldungovu spolupráci s Anshelmem pouze pro titulní borduru štrasburského Misálu 1520, nikoli u signetu. Heinrich GRIMM, *Deutsche Buchdruckersignete des XVI. Jahrhunderts. Geschichte, Sinngehalt und Gestaltung kleiner Kulturdokumente. Mit 114 Signetbildern*. Wiesbaden 1965, s. 93–94 Anshelmův signet klasifikuje jako pozměněnou kopii Dürerova mědirytu B 66 „Drei Genien mit Helm und Schild“ z doby okolo roku 1500.

41) Václav HÁJEK z LIBOČAN, *Kronika česká*. Praha, Jan Severin – Ondřej Kubeš ze Žípů 1541 (Knihopis, č. 2867), fol. 5^r, 24^v a 164^v srovnej s Biblí 1537, fol. p^{3r}, r^{5v} a dd^{6r}.

42) Jde o fol. n^{7r} Achabova krádež (poprvé tištěna až ve čtvrtém Lufftově vydání 1537), fol. p^{1v} Jael a Sissera (poprvé tištěna až v pátém Lufftově vydání 1546), fol. p^{8v} Samson přemožen Dalilou (poprvé tištěna až ve čtvrtém Lufftově vydání 1537), fol. t^{6r} David zlořečen a kamenován (poprvé tištěna až v pátém Lufftově vydání 1546) a fol. J^{4r} Mattatias s mečem nad hlavou zabíjí ležícího (poprvé tištěna až ve třetím Lufftově vydání 1536). Blíže viz Ph. SCHMIDT, *Die Illustration der Lutherbibel ...*, op. cit. v pozn. č. 36, s. 483.

43) Jde o fol. N^{4r} Josue, fol. R^{6r} David a Goliáš, fol. Gg^{5v} Tobáš, fol. Hh^{6v} Judita, fol. Jj^{6r} Job, fol. Ll^{2r} David s loutnou, fol. Ddd^{5r} Ezechiel, fol. Jjj^{3r} a Mmm^{6r} Vojsko před Jeruzalémem. Blíže viz Ph. SCHMIDT, *Die Illustration der Lutherbibel ...*, op. cit. v pozn. č. 36, s. 483.

Tak jako neobstojí mínění Heinricha Röttingera o migraci štočků mezi Prahou a Wittenberkem, není přesné ani stanovisko Mirjam Bohatcové, že „*dřevořezy ... se inspirovaly předlohami ... ve vitemberské dílně Hanse Luffta 1534*“.⁴⁴ Kopie jsou totiž natolik identické, že rozdíl mezi nimi a originály nelze okem postřehnout. Jediným rozlišovacím znakem je snížená papežská tiára na hlavě šelmy a babylonské nevěstky v Severinově verzi (fol. CC^{6r}, CC^{8v} a DD^{1r}). Snížením se z odznaku papežské moci stala pouhá korunka. Tato opatrnická úprava, iniciovaná saským vévodou Jiřím Vousatým už v Cranachových ilustracích *Dezember-Testamentu* 1522,⁴⁵ dostatečně prokazuje odvozenost pražských štočků. Žádné další Lufftovo vydání uspořádané po roce 1537 takto kastigované štočky neotisklo.

Ilustrační cyklus se po vydání Severinovy bible 1537 nevrátil do Wittenberku, ale zůstal v Praze uchráněn osudu, který rozesel ilustrační výbavu Kuthenovy kroniky z roku 1539 či Hájkovy kroniky z roku 1541 do několika pražských tiskáren. Neposílil však dílnu Kosoršského, nýbrž přešel do první Melantrichovy bible tištěné roku 1549 Netolického tiskárnou. Důkaz, že fungoval neustále stejný repertoár štočků, poskytuje opět Apokalypsa. Na patnácté ilustraci apokalyptického Měření chrámu má šelma na hlavě papežskou tiáru, která byla, jak jsme uvedli výše, oproti originální Lufftově verzi zkrácena a volné místo vyplnila šrafura okolní dlažby (bible 1537, fol. CC^{6r}). Když Netolický s Melantrichem cyklus wittenberského Mistra MS ve svém vydání bible 1549 přetiskovali, Severinova krycí šrafura patnáctého obrazu byla podomácku vyradována a dodatečné snížení tiáry tak zazářilo nápadně bílým místem (bible 1549, fol. Eeee^{1v}). Navenek protilutersky tvářící se zásah nutno označit za provokaci tím spíše, že sněhobílá „čepice“ šelmy zasvítla ve vydání dedikovaném Maxmiliánovi II. Těžko dnes už rozhodovat, vzešel-li nápad od Melantricha. Ani Netolického jako inspirátora pominout nelze, neboť byl překvapivě méně loajálním tiskařem, než se doposud soudilo.

Totožnost ilustračního aparátu v Severinově bibli 1537 a v bibli 1549 prokazují dále shodné defekty na okrajích štočků, např. Lot vyváděn anděly ze Sodomy (bible 1549, fol. C^{1r}), Archa úmluvy nesena přes Jordán (N^{5r}), Oběšení pěti králů (O^{1r}), Jael a Sissera (P^{1v}) atd. Nový otisk wittenberského cyklu Mistra MS v bibli 1549 je ovšem dle očekávání poměrně slabší a méně kontrastní. Do fol. B^{5r} soustavně a pak dle potřeby i jinde (fol. D^{4r}, K^{2r}, K^{5r} atd.) musely být dokonce zařazeny odlišné kopie nežli měl Pavel Severin. Odchyly jsou takového rázu, že je nelze přičíst na vrub tiskařskému procesu, ale možná můžeme uvažovat jen o renovátorském zásahu. Rozdíl je patrný v detailech, zejména při šrafování, v poškození okrajů štočků a konečně v sytějších otisku.

Právem bývá zdůrazňováno, že nová bible společníků Netolického a Melantricha z roku 1549 přinesla vůbec poprvé Třetí knihu Makabejských, Putování sv. Pavla a Tabuli časů (chronologicko-historickou po-

44) Mirjam BOHATCOVÁ (a kol.), *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha 1990, s. 164.

45) VD16 B 4319.

můcku ke Skutkům apoštolským). Tyto části do češtiny přeložil a vlastními předmluvami opatřil humanista Sixt z Ottersdorfu. Kromě náznaku Františka Rachlíka však nebylo ke škodě věci nikde jinde jednoznačně konstatováno,⁴⁶ že vydání z roku 1549 je z hlediska typografické reprodukce textu stránkovým přetiskem Severinovy bible 1537. Ilustrace, iniciály a lišty v patách stran, které nahradily severinské kompletní stránkové rámy, jsou u Netolického až na nepatrné výjimky na totožných místech, takže i textová sazba, provedená arci modernizovaným pravopisem, drtivou převahou odpovídá starší předloze. K odchylkám však přece jen došlo, a to kvůli jiným či nově zařazeným obrázkům (například Jos, 1-2Kr, Ezech). Netolického sazeč se však během následujících archů se severinskou předlohou opět srovnal (marginální komentáře přidané u Esd vliv na symetričnost obou vydání neměly). K citelnějšímu vybočení došlo až v epistolách, kde se Netolický oproti bibli 1537 vyhnul několikerému opakování ilustrací tím, že z německé Lufftovy bible 1540 převzal čtyři bizarně pojaté apoštoly Mistra HB s gryfí hlavou.⁴⁷

Podle vydání 1549 pořídil Melantrich během roku 1556 a 1560 druhou a třetí reedici bible (třetí byla dokončena 7. prosince 1560). Pak 73 štočky Mistrů MS, PS a HB „*offensichtlich erst in letzter Minute*“ přenechal tiskařské rodině Scharffenbergových, která 70 z nich v Krakově vtělila do první polskojazyčné katolické bible Jana Leopolity (dokončena 2. ledna 1561).⁴⁸ Tři zbývající štočky našly své uplatnění až v následujících reedicích polské bible 1575 a 1577. Celý soubor je chován dodnes v Jagellonské knihovně.⁴⁹ Fakt, že doprovodil čtyři vydání v Praze a tři v Krakově, jeho pradávnému původu neodporuje, neboť při jednom vydání české bible nelze předpokládat o mnoho více než 1 000 otisků (dřevořezový štoček přitom

46) F. RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu ...*, op. cit. v pozn. č. 39, s. 52.

47) [Bible Melantrichova – Netolického, 1. vyd.] Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic a Jiří Melantrich z Aventýnu 1549 (Knihopis, č. 1101), fol. Zzz^{8v}, Aaaa^{3r}, Aaaa^{7r}, Bbbb^{5v}, Cccc^{4v}, Cccc^{7v} s opakováním. NAGLER, III. 656/1.8–10 a H. RÖTTINGER, *Beiträge zur Geschichte ...*, op. cit. v pozn. č. 34, s. 18 značku HB připisují Hansi Brosamerovi. Nově viz Irene KÜHNEL-KUNZE, *Hans Brosamer und der Meister HB mit dem Greifenkopf*, in: *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 14, 1960, s. 57–80. Malíř a grafik zvaný dnes Mistr HB s gryfí hlavou připravil tyto štočky původně pro Lotterovu magdeburskou edici Lutherova překladu bible 1536 (VD16 B 2841), z níž přešly 1540 do Lufftovy reedice (VD16 B 2709).

48) *Biblia Slavica*. Herausgegeben von Reinhold OLESCH und Hans ROTHE unter Mitarbeit von Friedrich SCHOLZ. Serie II: *Polnische Bibeln*. Band 1: *Leopolita*. Faksimile der Ausgabe Krakau 1561. Paderborn – München – Wien – Zürich 1988. K tomu Stanislaw URBAŃCZYK, *Zu dieser Ausgabe*, in: *Leopolita – Kommentarband* von Elzbieta BELCARZOWA et al. Paderborn – München – Wien – Zürich 1988, s. 21–24, zvl. 23.

49) Józef MUCZKOWSKI, *Zbiór odcisków drzeworytów w różnych dziełach polskich w XVI i XVII wieku odbitych, a teraz w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowanych*. *Recueil de gravures sur bois imprimées dans divers ouvrages polonais au seizième et au dix-septième siècle, dont les planches sont conservées à la Bibliothèque de l'Université de Jagellon*. Kraków 1849 (reprint Kraków 1985) a Ewa CHOJECKA, *Deutsche Bibelserien in der Holzstocksammlung der Jagellonischen Universität in Krakau*. Baden-Baden 1961, s. 10–14 (text), 199–207 (soudy). Autorka však pražský původ štoček nijak zvlášť neřeší.

nesl do vyčerpání až 15 000 otisků). Naše stanovisko o identičnosti souboru podepíráme totožnými defekty na okrajích třetiny Melantrichových i Scharffenbergových otisků, např. Adam a Eva (*Biblia Leopoldy*, fol. A^{1r}), Noemova archa (fol. A^{4v}), Šalomoun na trůně (fol. Bb^{4r}), Rozmnožení olejů (fol. Dd^{2r}), Abdiáš (fol. PPpp^{6v}), Apokalypsa – jezdci (fol. VV^{4r}), Apokalypsa – zemětřesení (fol. VV^{4v}) atd. atd. Na posledně jmenovaném štočku i na některých dalších lze přitom shodná poškození sledovat už od Severinova vydání 1537. Není vyloučeno, že spolu s ilustračními štočky odešly do Krakova též dvě sady Melantrichových iniciál, jak alespoň naznačují některá totožná poškození spodních dotažnic (např. Y). Do Krakova se však nedostalo šestidílné Stvoření světa. Na jeho místo Scharffenberg zařadil kopii jednodílného Stvoření ze Severinovy bible 1537. Jak svědčí nepřesnosti vřezaných nápisů, kopií dle Severinovy bible 1537 je též celostranný Kmen Jesse, sloužící v polské bibli s původním Schönovým monogramem jako titulní bordura Nového zákona.

Přípravné práce na čtvrté Melantrichově edici započaly nedlouho po odeslání ilustračního aparátu do Polska. Ačkoli už 25. února 1562 tyto aktivity podpořilo dvanáctileté privilegium Ferdinanda I. na tisk a prodej a ačkoli sazečské práce už v lednu 1568 dávno běžely, výroba se vlekla do května 1570, kdy bylo čtvrté vydání připraveno k prodeji. První důvod tohoto zpoždění spočíval v Melantrichově nechuti předkládat natištěné archy arcibiskupské cenzuře, takže místodržitelé hrozili úředním zavřením jeho živnosti.⁵⁰ Druhý důvod k prostojům zavdali Florian Abel a Francesco Tertio, jež Melantrich pověřil nakreslením nového, manýristického ilustračního cyklu. Práce na něm byly zahájeny před rokem 1565, kdy Abel stihl ilustrovat počátečních sedmáct listů a zemřel. Převážnou část předloh kreslil tedy pouze Tertio. Nový doprovod je nejstarší původní a nadto koncizní soubor biblických ilustrací v Čechách, ale opět ani v této souvislosti nikdo ještě nekonstatoval, že mimo to je také zjevnou imitací cyklu wittenberského. Oba manýrističtí umělci si totiž objednávku zjednodušili a klíčová místa textu převzali od Mistra MS. Jejich obrazy jsou tudíž zařazeny na totožná místa sazby jako v biblích 1537 i 1549. Zvláště výmluvným důkazem závislosti je zrcadlové otočení manýristických výtvorů oproti předloze. V některých případech jde dokonce o doslovnou citaci motivů.⁵¹ Poněvadž v první třetině bible rozšířili ikonografický plán Mistra MS osmnácti novými obrazy,⁵² oběma tvůrcům nelze upřít jistou dávku invence, která se ve zbylé části projevuje patetičtější výrazem figurálních scén, stylově odlišným (antikizujícím) pojetím kostýmních a architektonických

50) František TISCHER, *Příspěvek k dějinám cenzury za arcibiskupa Antonína Brusa*, in: *Listy filologické* 32, 1905, s. 258–271 a 376–379, zvl. 270 s edicí arcibiskupova listu Melantrichovi z 14. ledna 1568 a s edicí místodržitelského listu Melantrichovi z 26. července 1568. Arcibiskupův list překvapivě sděluje, „že by se Biblí česká nyníčko od něho znova vytiskla“.

51) [*Bible Melantrichova*, 4. vyd.] Praha, Jiří Melantrich z Aventýnu 1570 (Knihopis, č. 1104), fol. 100^r, 119^r, 133^r, 134^r, 169^v, 434^r apod.

52) [*Bible Melantrichova*, 4. vyd.] Praha, Jiří Melantrich z Aventýnu 1570, fol. 1^v, 19^v, 20^r, 27^r, 28^r, 28^v, 36^r, 69^r, 72^v, 97^v, 114^r, 117^r, 176^v, 204^r, 263^r, 265^r, 269^r, 452^v.

prvků i městských panoramat, připomínajících více kvazi italské než německé prostředí. Faktické změny však postihují většinou jen sekundární plán kompozice (kupříkladu na fol. 39^v–41^v archa, svícen a svatostánek nejsou umístěny v interiéru, ale do plenéru). Obdobně snesly jistou aktualizaci druhoplánové komparsové scény (na fol. 142^r vlajka s tureckým půlměsícem nad starozákonním vojskem).⁵³ Papežskou tiáru na hlavě apokalyptické šelmy, ještě roku 1549 tak okázale zneviditelněnou, nahradil neutrální diadém (fol. 630^v). Byl to zajisté jeden z ústupků povinnému cenzurnímu dohledu, jehož se pražský arcibiskup Antonín Brus tak silně domáhal.

Podrobnější studium Melantrichovy bible 1570 odhalí také další vazby na Severinovy biblické edice. Vícesloupcové Srovnání evangelistů a Tabuli časů rámuje nahoře a dole lišty, z nichž některé byly kvůli pohodlnosti řezány podle severinských vzorů (andělci ležící na enkarpě) a jiné byly z vydání 1529 i 1537 převzaty beze změn (muzicírující andělci, akantové girlandy, balustráda či rozvilina).⁵⁴ Melantrich tyto lišty získal někdy po 1557 z bývalé tiskárny Jana Kosořského. Stejnou cestou se ke Skutkům apoštolským dostala velká efektní konturová akantová iniciála S zobrazující Svatou rodinu a Ducha svatého. Premiéru měla roku 1541 v Severinových *Písních chval božských* a pak 1554 provázela Kosořského tisk Münsterovy *Kozmografie české*.⁵⁵

Z nového průzkumu severinských a melantrišských biblí jednoznačně vyplynulo, že shody v typografii a výtvarném i dekoračním aparátu přesahují ráz běžných citací a že je s ohledem na množství nelze považovat ani za náhodu. Netolického – Melantrichova bible 1549 je zjevnou imitací Severinovy edice 1537. Na nápodobě jsou pak postaveny Melantrichovy přetisky z let 1556 a 1560. Dokonce náš první domácí ilustrační cyklus pořízený pro čtvrtou Melantrichovu bibli 1570 Florianem Abelem a Francescem Tertiem vznikl vlastně jako manýristická nápodoba ilustrací wittenberského Mistra MS. Aniž bychom chtěli snižovat společenský význam tiskaře Melantricha a jeho biblí 1570 zvláště, populární tezi, že „*chloubou českého tisku jsou jeho Melantrišky*“,⁵⁶ je proto třeba ve světle nových poznatků korigovat jako účelový mýtus, postavený nadto na malé znalosti Severinova vydání 1537. Zda se touto znalostí naopak řídil Melantrichův zaměstnanec Firmián Bendygar, když svému principálovi roku 1571

53) Václav HÁJEK z LIBOČAN, *Kronika česká*. Praha, Jan Severin – Ondřej Kubeš ze Žípů 1541 (Knihopis, č. 2867), fol. 164^v, 174^r, 242^r, 367^r zde všude obdobná aktualizace při vyobrazení bitvy mezi Uhry a Čechy, kde vlevo plápolá vlajka s půlměsícem a vpravo s českým lvem. Na další možné aktualizace poukázal Karel KABÁT, *Krásné dřevorezby Melantrichovy*, in: Typografia 35, 1928, s. 37–41.

54) [Bible Melantrichova, 4. vyd.] Praha, Jiří Melantrich z Aventýnu 1570, fol. 499^r–504^r.

55) *Písně chval božských*. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541 (Knihopis, č. 12856), fol. K^{3v} a Sebastian MÜNSTER, *Kozmografia česká*. Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554 (Knihopis, č. 5969), fol. 49^v, 68^r, 91^r.

56) J. MERELL, *Bible v českých zemích ...*, op. cit. v pozn. č. 7, s. 45.

u soudu vyčetl, že „z cizího kniháře biblí tiskl a ji zfalšoval“, zůstane už asi navždy tajemstvím.⁵⁷

Zkratky

GW = *GESAMTKATALOG der Wiegendrucke*. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Bd. 8. Stuttgart – Berlin – New York 1972 (nové, přehlédnuté vyd. Bd. 1–7, Stuttgart – New York 1968).

Dostupné též <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>

Knihopis = *KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. ... Redigoval dr. Zdeněk TOBOLKA. *Díl II. Tisky z let 1501–1800. Část 2 (B–C)*. Praha 1941. K tomu *KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. ... *Dodatky. Díl II. Tisky z let 1501–1800*. Založil doc. dr. Zdeněk V. TOBOLKA, pokračovali doc. dr. František HORÁK a dr. Bedřiška WIZDÁLKOVÁ. Část II. Praha 1995–2010.

Dostupné též <http://db.knihopis.org/>

NAGLER = Georg Kaspar NAGLER, *Die Monogrammisten und ... Künstler ..., welche sich zur Bezeichnung ihrer Werke eines figürlichen Zeichens, der Initialen des Namens, der Abreviatur desselben etc. bedient haben*. ... Bd. 1–5. München–Leipzig 1858–1879, Index 1920 (repr. München 1919–1920, Nieuwkoop 1966 a potřetí 1991).

VD16 = *VERZEICHNIS der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16)*. Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abteilung. *Verfasser-Körperschaften-Anonyma*. Bd. 1–22. Stuttgart 1983–1995. II. Abteilung. *Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträger*. Bd. 23–24. Stuttgart 1997. III. Abteilung. *Register der Druckorte, Verleger und Erscheinungsjahre*. Bd. 25–. Stuttgart 2000–.

Dostupné též: <http://vd16.de/>

57) Zikmund WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha 1909, s. 270 a patrně odtud též F. RACHLÍK, *Jiří Melantrých Rožďalovický z Aventýnu ...*, op. cit. v pozn. č. 39, s. 101 se zlehčujícím dovětkem „nám se nezdá výtká Firmiánova dosti odůvodněnou, spíše asi to byla konkurenční zášť“.

Zusammenfassung

Gerechtigkeit für die Severin-Bibeln⁵⁸

Petr Voit

Weil bisher eine systematische und kritische Bewertung der dekorativen und Bildelemente der Bibeleditionen des Prager Druckers Pavel Severin von Kapí Hora fehlte, wurde ihre Bedeutung ungerechterweise durch jüngere Editionen von Jiří Melantrich in den Schatten gestellt. Zwischen der ersten (1529) und der zweiten (1537) Ausgabe der *Severin-Bibel* sind beträchtliche Unterschiede zu verzeichnen, die zur Verbesserung ihres ästhetischen Niveaus führten und u. a. ihre visuelle Rezeption erleichterten. Sie betreffen die Wahl der Schrift sowie die Bereicherung von Rubriken und Initialen. Das laikale Element der Seitenrahmen der Erstaussgabe wurde hingegen bei der Reedition unterdrückt. Am auffälligsten ist die Veränderung bei den Illustrationen. Drei ältere und ihrem Ursprung nach verschiedenartige Zyklen der Erstaussgabe wurden bis auf einige Einzelstücke nicht übernommen. Die zweite Ausgabe der Bibel wird von den Wittenberger Kopien des umfangreichen Zyklus von Meister MS begleitet, der 1534 für den Lufft-Druck der ersten deutschsprachigen *Lutherbibel* entstanden war. Im Unterschied zu älteren Forschern kommt der Verfasser zum Schluss, dass die Kopien nach dem Abdruck von 1537 in Prag verblieben und in der weiteren Bibelaussgabe benutzt wurden, die 1549 die Drucker Bartoloměj Netolický und Jiří Melantrich erstellten. Mit einer Veränderung, die bei der Tiara des apokalyptischen Tiers nachträglich durchgeführt wurde, wurden die Kopien auch in Melantrichs Ausgaben von 1556 und 1560 verwendet. Von hier gelangten sie 1561 nach Krakau, wo sie die katholische Bibelaussgabe von Jan Leopolita begleiteten. Die Bedeutung der zweiten Ausgabe der *Severin-Bibel* von 1537 wird auch durch die Tatsache hervorgehoben, dass der erste einheimische Illustrationszyklus, der für die *Melantrich-Bibel* von 1570 durch die in Prag niedergelassenen italienischen Künstler Florian Abel und Francesco Terzio geschaffen wurde, eigentlich eine manieristische Nachahmung der Illustrationen des Wittenberger Meisters MS ist.

Übersetzt von Václav Bok

58) Die vorliegende Abhandlung entstand im Rahmen des Forschungsprojekts „*Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí 1488–1557*“ [Der tschechische Buchdruck zwischen der Spätgotik und der Renaissance 1488–1557] – GA ČR, r. č. 405/09/1413.